

τέβηκε, ὅπως θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ τὸ πιστέψη, ἐκ τῶν ἄνω, δηλαδή ἀπὸ τὴν ἀρχή, ἀπ' ὅπου τὰ παραγγέλματα συνάγονται ἔλλογα· ἀνυψώθηκε ἐκ τῶν κάτω, θέλω νὰ πῶ ἀπὸ τὸ βάθος πιέσεων, πὺ μπορούν νὰ προεκταθοῦν σὲ πνοές, πάνω στὸ ὅποιο στηρίζεται ἡ κοινωνία. Μὲ λίγα λόγια, οἱ θεωρητικοὶ τῆς ἠθικῆς θέτουν σὰν αἴτημα τὴν κοινωνία καὶ κατὰ συνέπεια τὶς δυὸ δυνάμεις σὲ τὶς ὁποῖες ἡ κοινωνία χρωστᾷ τὴ σταθερότητα καὶ τὴν κίνησή της. Ἐπωφελοῦνται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ὅλοι οἱ κοινωνικοὶ σκοποὶ εἰσδύουν ὁ ἓνας στὸν ἄλλον καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο, ὅτι καθένας ἀπ' αὐτοὺς τοὺς σκοποὺς, βαλμένος κατὰ κάποιο τρόπο πάνω σ' αὐτὴ τὴν ἰσορροπία καὶ σ' αὐτὴ τὴν κίνηση, μοιάζει νὰ διπλασιάζεται ἀπ' αὐτὲς τὶς δυὸ δυνάμεις, καὶ ἔτσι δὲ δυσκολεύονται οἱ θεωρητικοὶ νὰ ἀνασυστήσουν τὸ περιεχόμενο τῆς ἠθικῆς παίρνοντας ὡς ἀρχὴ ἓναν ὅποιονδήποτε ἀπ' αὐτοὺς τοὺς σκοποὺς, καὶ νὰ δείξουν τότε ὅτι αὐτὴ ἡ ἠθικὴ εἶναι ὑποχρεωτικὴ. Αὐτὸ γιατί ἔδωσαν προκαταβολικὰ στὸν ἑαυτό τους, μαζί μὲ τὴν κοινωνία, τὴν ὕλη καὶ τὴ μορφὴ αὐτῆς τῆς ἠθικῆς, κάθε τι πὺ περιέχει ἡ κοινωνία καὶ ὅλη τὴν ὑποχρέωση μὲ τὴν ὁποία περιτυλίγεται.

Ἄν, τώρα, σκάψωμε κάτω ἀπὸ τὴν αὐταπάτη αὐτὴ τὴν κοινὴν σὲ ὅλες τὶς θεωρητικὲς ἠθικὲς, νὰ τί θὰ βροῖσαμε. Ἡ ὑποχρέωση εἶναι ἀναγκαιότητα μὲ τὴν ὁποία συζητᾷ κανεὶς, καὶ πὺ, κατὰ συνέπεια, συνοδεύεται ἀπὸ τὸ νοῦ καὶ τὴν ἐλευθερία. Ἡ ἀναγκαιότητα, ἄλλωστε, εἶναι ἐδῶ ἀνάλογη μὲ κείνην πὺ προσκολλᾷται στὴν παραγωγὴ φυσιολογικοῦ ἢ ἀκόμη καὶ φυσικοῦ ἀποτελέσματος : σὲ ἀνθρωπότητα, πὺ ἡ φύση δὲ θὰ τὴν εἶχε κάμει νοητικὴ, καὶ ὅπου τὸ ἄτομο δὲ θὰχε καμμιά δύναμη ἐκλογῆς, ἡ πράξις ἢ προωρισμένη νὰ ὑποστηρίξη τὴ διατήρηση καὶ τὴ συνάφεια τῆς ομάδας θὰ γινόταν ἀναγκαία· θὰ γινόταν μὲ τὴν ἐπίδραση δυνάμης καλὰ διωρισμένης, τῆς ἴδιας πὺ κάνει κάθε μυρμηγκὶ νὰ ἐργάζεται γιὰ τὴ μυρμηγκοφωλιὰ καὶ κάθε κύτταρο ἑνὸς ἴστου γιὰ τὸν ὄργανισμό. Ἄλλὰ ἐπεμβαίνει ὁ νοῦς, μὲ τὴν ἰκανότητα νὰ ἐκλέγη : εἶναι ἄλλη δύναμη, πάντα παροῦσα, πὺ κρατεῖ τὴν πρώτη στὴν κατάστασις δυνητικότητος ἢ μᾶλλον πραγματικότητος μόλις ὄρατῆς στὴν ἐνέργειά της, αἰσθητῆς μόλα ταῦτα στὴν πίεσή της : σὰν τὰ πηγαινέλα τοῦ ρυθμοτροχοῦ στὸ ρολόγι, πὺ ἐμποδίζουν τὴν ἔντασι τοῦ ἐλαστήρος νὰ ἐκδηλωθῆ μὲ ἀπότομη χαλάρωσις καὶ μόλα ταῦτα ἀπορρέουν ἀπὸ τὴν ἴδια αὐτὴ ἔντασι, γιατί εἶναι ἀποτελέσματα πὺ ἀσκοῦν ἐνέργεια ἐμποδιστικὴ ἢ ρυθμι-

στική ἐπάνω στις αἰτίες των. Τί θὰ κάμη λοιπὸν ὁ νοῦς ; Εἶναι μιὰ ἱκανότητα πὺ τὸ ἄτομο τὴ χρησιμοποιεῖ φυσικὰ γιὰ νὰ βγαίνει ἀπὸ τις δυσκολίες τῆς ζωῆς· δὲ θὰ ἀκολουθήσῃ τὴν κατεύθυνση δύνάμης πού, ἀντίθετα, ἐργάζεται γιὰ τὸ εἶδος καὶ πού, ἂν λογαριάσῃ τὸ ἄτομο, τὸ κάνει γιὰ τὸ συμφέρον τοῦ εἶδους. Θὰ βαδίσῃ κατ'εὐθείαν στις ἐγωϊστικὲς λύσεις. Ἀλλὰ αὐτὸ θὰ εἶναι μόνο ἡ πρώτη του κίνηση. Δὲ θὰ μπορέσῃ νὰ μὴ λάβῃ ὑπὸ ὄψη του τὴ δύναμη τῆς ὁποίας ὑφίσταται τὴν ἀόρατη πίεση. Θὰ πείσῃ λοιπὸν τὸν ἑαυτό του ὅτι ἓνας ἐξυπνος ἐγωϊσμός πρέπει νὰ ἀφήσῃ σὲ ὅλους τοὺς ἄλλους ἐγωϊσμοὺς τὸ μερίδιό τους. Κι ἂν αὐτὸς ὁ νοῦς εἶναι νοῦς φιλοσόφου, θὰ οἰκοδομήσῃ μιὰ θεωρητικὴ ἠθικὴ ὅπου θὰ ἀποδειχθῇ ἡ ἐρμηνεία τοῦ προσωπικοῦ συμφέροντος καὶ τοῦ γενικοῦ συμφέροντος, καὶ ὅπου ἡ ὑποχρέωση θὰ ἀναχθῇ στὴν ἀναγκαιότητα πὺ αἰσθανόμαστε, νὰ σκεπτόμαστε τὸν ἄλλον, ἂν θέλωμε νὰ εἴμαστε μὲ σύνεση ὠφέλιμοι στὸν ἑαυτό μας. Θὰ μπορέσωμε ὅμως πάντα νὰ ἀπαντήσωμε ὅτι δὲ μᾶς ἀρέσει νὰ ἐννοοῦμε ἔτσι τὸ συμφέρον μας, καὶ δὲ βλέπει κανεὶς τότε γιὰτὶ θὰ νοιώθουμε ἀκόμη ὑποχρεωμένο τὸν ἑαυτό μας. Μόλα ταῦτα εἴμαστε ὑποχρεωμένοι καὶ ὁ νοῦς τὸ ξαίρει καλά, καὶ γι' αὐτὸ ἐπιχειρήσῃ τὴν ἀπόδειξη. Ἡ ἀλήθεια ὅμως εἶναι ὅτι ἡ ἀπόδειξί του καταλήγει σὲ ἀποτέλεσμα, μόνο γιὰτὶ ἀφήνει ἐλεύθερο πέρασμα σὲ κάτι γιὰ τὸ ὁποῖο δὲ μιλᾷ, καὶ πὺ εἶναι τὸ οὐσιῶδες : εἶναι αὐτὸ μιὰ ἀναγκαιότητα πὺ τὴν ὑφιστάμεθα καὶ πὺ τὴ νοιώθουμε, τὴν ὁποία ὁ διαλογισμὸς εἶχεν ἀπωθήσει καὶ πὺ πίσω πάλι τὴ φέρνει ἓνας ἀνταγωνιστικὸς συλλογισμὸς. Ὅ,τι λοιπὸν καθαρὰ ὑποχρεωτικὸ ὑπάρχει στὴν ὑποχρέωση δὲν ἐρχεται ἀπὸ τὸ νοῦ. Τοῦτος ἀπὸ τὴν ὑποχρέωση ἐξηγεῖ μόνο τὸ δισταγμὸ, τὴν ἀμφιταλάντευση πὺ βρίσκει μέσα σ' αὐτήν. Ἐκεῖ ὅπου ὁ νοῦς φαίνεται ὅτι θεμελιώνει τὴν ὑποχρέωση, περιορίζεται νὰ τὴ στηρίξῃ μὲ τὴν ἀντίσταση στὴν ἀντίστασή του, μὲ τὸ νὰ ἐμποδίξῃ τὸν ἑαυτό του νὰ ἐμποδίξῃ. Θὰ δοῦμε κιόλας, στὸ ἐπόμενο κεφάλαιο, ποιους βοηθοὺς παίρνει μαζί του ὁ νοῦς. Γιὰ τὴν ὥρα, ἄς ἐπαναλάβωμε τὴν παρομοίωση πὺ μᾶς βοήθησε καὶ στὰ προηγούμενα. Ἐνα μυρμηγκι πὺ ἐκτελεῖ τὸ σκληρὸ μόχθο του σὰ νὰ μὴ τὸν σκεπτόταν ποτέ, σὰ νὰ ζοῦσε μόνο γιὰ τὴ μυρμηγκοφωλιά, εἶναι, ὅπως φαίνεται, σὲ ὑπνοβατικὴ κατάσταση· ὑπακούει σὲ ἀφεύγατη ἀναγκαιότητα. Ὑποθέστε ὅτι ξαφνικὰ γίνεται νοητικὸ : θὰ συλλογισθῇ ἀπάνω σ' αὐτὸ πὺ κάνει, θὰ ἀναρωτηθῇ γιὰτὶ τὸ κάνει, θὰ πῇ ὅτι εἶναι πολὺ

ἀνόητο νὰ μὴ παρέχη στὸν ἑαυτὸ του ξεκούραση καὶ ψυχαγωγία. « Ἀρκετὲς θυσίαι! Ἦρθεν ὁ καιρὸς νὰ σκεφτῶ τὸν ἑαυτὸ μου ». Νὰ ἡ φυσικὴ τάξη ἀναποδογυρισμένη. Ἡ φύση ὁμως ἐπαγρυπνεῖ. Εἶχεν ἐφοδιάσει τὸ μυρμηγκι μὲ τὸ κοινωνικὸ ἔνστικτο· πρόσθεσε τώρα μόλις, ἵσως ἐπειδὴ τὸ ἔνστικτο βρέθηκε νὰ τὴ χρειάζεται προσωρινά, μιὰ λάμψη ἀπὸ νοῦ. Ὅσο λίγο κι ἂν ὁ νοῦς διατάραξε τὸ ἔνστικτο, πρέπει γρήγορα νὰ κινηθῆ αὐτὴ γιὰ νὰ ξαναβάλη τὰ πράγματα στὴ θέση τους καὶ νὰ χαλάσῃ αὐτὸ πού ἔκαμε. Ἐνας συλλογισμὸς λοιπὸν θὰ ἔρθη νὰ στερεώσῃ ὅτι τὸ μυρμηγκι ἔχει κάθε συμφέρον νὰ ἐργάζεται γιὰ τὴ μυρμηγκοφωλιά, καὶ ἔτσι θὰ φανῆ θεμελιωμένη ἡ ὑποχρέωση. Ἡ ἀλήθεια βέβαια εἶναι ὅτι ἓνα τέτοιο θεμέλιο θὰ ἦταν πολὺ λίγο στερεὸ καὶ ὅτι ἡ ὑποχρέωση ὑπῆρχε πρὶν ἀπ' αὐτὸ μὲ ὅλη τῆς τὴ δύναμη: ὁ νοῦς ἐμπόδισε μόνο ἓνα ἐμπόδιο πού ἐρχόταν ἀπ' αὐτόν. Ὁ φιλόσοφος τῆς μυρμηγκοφωλιάς ὁμως δὲ θὰ δυσκολευόταν ἀπ' αὐτό, ὥστε νὰ μὴ δεχθῆ τὸ θεμέλιο· θὰ ἐπέμενε, χωρὶς ἀμφιβολία, νὰ ἀποδίδῃ θετικὸ καὶ ὄχι ἀρνητικὸ ρόλο στὸ νοῦ. Ἔτσι ἔκαμαν τὶς περισσότερες φορὲς οἱ θεωρητικοὶ τῆς ἠθικῆς, εἴτε γιὰτὶ ἦταν διανοούμενοι πού φοβόνταν μήπως δὲν παραχωρήσουν στὸ νοῦ ἀρκετὴ θέση, εἴτε μᾶλλον γιὰτὶ ἡ ὑποχρέωση τοὺς φαινόταν ἀπλὸ καὶ ἀδιάλυτο πρᾶγμα: ἂν, ἀντίθετα, δῆ κανεὶς σ' αὐτὴν κάτι σὰν ἀναγκαιότητα πού ἔρχεται ἀπροσδόκητα νὰ τὴν ἀνακόψῃ μιὰ ἀντίσταση, ἀντιλαμβάνεται τότε ὅτι ἡ ἀντίσταση ἔρχεται ἀπὸ τὸ νοῦ, καὶ ἡ ἀντίσταση στὴν ἀντίσταση ἀπὸ τὸ νοῦ πάλι, καὶ ὅτι ἡ ἀναγκαιότητα, πού εἶναι τὸ οὐσιῶδες, ἔχει ἄλλη ἀρχή. Γιὰ νὰ ποῦμε τὴν ἀλήθεια, κανένας φιλόσοφος δὲ μπορεῖ νὰ ἐμποδίσῃ τὸν ἑαυτὸ του νὰ θέσῃ πρῶτα πρῶτα τούτῃ τὴν ἀναγκαιότητα· ἀλλὰ τὶς περισσότερες φορὲς τὴ θέτει ἔμμεσα, τὴν ὑπονοεῖ, χωρὶς νὰ τὸ λέγῃ. Ἐμεῖς τὴν ἐθέσαμε, λέγοντάς το. Τὴν προσδένομε ἄλλωστε σὲ μιὰ ἀρχὴ πού εἶναι ἀδύνατο νὰ μὴν τὴ δεχτοῦμε. Σ' ὅποια φιλοσοφία, ἀλήθεια, κι ἂν προσδεθῆ κανεὶς, εἶναι ἀναγκασμένος σὲ μεγάλο βαθμὸ νὰ ἀναγνωρίσῃ ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἔμψυχο ὄν, ὅτι ἡ ἐξέλιξη τῆς ζωῆς, στίς δυὸ κύριες γραμμὲς τῆς, συντελέσθηκε στὴν κατεύθυνση τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, ὅτι ἡ σύνδεση, ὁ συνειρμὸς εἶναι ἡ πιὸ γενικὴ μορφή τῆς δραστηριότητος τοῦ ἔμψυχου, ἀφοῦ ἡ ζωὴ εἶναι ὀργάνωση, καὶ ὅτι ἀπὸ κεῖ καὶ πέρα περνᾷ κανεὶς μὲ ἀνεπαίσθητες μεταβιβάσεις ἀπὸ τὶς σχέσεις ἀνάμεσα στὰ κύτταρα μέσα στὸν ὀργανισμὸ στίς σχέσεις ἀνάμεσα στὰ ἄτομα στὴν κοινωνία. Περιοριζόμαστε λοιπὸν νὰ

σημειώσωμε μόνο ὅ,τι δὲν ἔχει ἀμφισβητηθῆ, τὸ ἀναντίρροτο. Ἄλλά, ἅμα αὐτὸ γίνη δεκτό, κάθε θεωρία γιὰ τὴν ὑποχρέωση γίνεται ἄχρηστη καὶ ταυτόχρονα ὄχι ἀποτελεσματική, ἀδρανής : ἄχρηστη, γιὰτὶ ἡ ὑποχρέωση εἶναι ἀναγκαιότητα τῆς ζωῆς· ἀδρανής, γιὰτὶ ἡ ὑπόθεσις πὺ εἰσάγεται μπορεῖ τὸ πολὺ πολὺ νὰ δικαιολογήσῃ στὰ μάτια τοῦ νοῦ (καὶ νὰ δικαιολογήσῃ πολὺ ἀτελῶς) ὑποχρέωση πὺ ὑπῆρχε πρὶν ἀπὸ τὴ νοητικὴ αὐτὴ οἰκοδομή.

Ἡ ζωὴ μπορούσε δὰ νὰ σταματήσῃ σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο, καὶ νὰ μὴν κἀνῆ τίποτε περισσότερο ἀπὸ τὴ συγκρότησις κλειστῶν κοινωνιῶν, πὺ τὰ μέλη τους νὰ εἶναι δεμένα τὸ ἓνα μὲ τ' ἄλλο μὲ ἀκριβεῖς ὑποχρεώσεις. Ἐπειδὴ ἀποτελοῦνται ἀπὸ νοητικὰ ὄντα, οἱ κοινωνίες αὐτὲς θὰ παρουσίαζαν ἰκανότητα γιὰ ποικιλία πὺ δὲν τὴ βρίσκει κανεὶς στὶς κοινωνίες τῶν ζώων, τὶς ὁποῖες κυβερνᾷ τὸ ἔνστικτο· ἡ ποικιλία ὅμως δὲ θὰ ἔφτανε ὡς τὸ σημεῖο νὰ ἐνθαρρύνῃ τὸ ὄνειρο γιὰ ριζικὴ μεταμόρφωση· ἡ ἀνθρωπότητα δὲ θὰ εἶχε τροποποιηθῆ σὲ σημεῖο πὺ νὰ φαίνεται δυνατὴ μιὰ μοναδικὴ κοινωνία, πὺ νὰ ἀγκαλιάζῃ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους. Γεγονὸς εἶναι, ὅτι ἡ κοινωνία τούτη δὲν ὑπάρχει ἀκόμη, καὶ ἴσως δὲ θὰ ὑπάρξῃ ποτέ : δίνοντας στὸν ἀνθρώπο ἡ φύσις τὴν ἠθικὴν διαμόρφωση πὺ τοῦ χρειαζόταν γιὰ νὰ ζῇ κατὰ ὁμάδες, ἔκαμε πιθανῶς γιὰ τὸ γένος ὅ,τι μπορούσε. Ἄλλὰ ὅπως βρέθησαν ἀνθρώποι μεγαλοφυεῖς πὺ μετακίνησαν μακρὰ τὰ ὅρια τοῦ νοῦ, καὶ ἔτσι δόθηκε σὲ ἄτομα, ἀπὸ καιρὸ σὲ καιρὸ, πολὺ περισσότερο ἀπὸ ὅ,τι δὲν κατορθώθηκε νὰ δοθῆ μὲ μιᾶς στὸ γένος, τὸ ἴδιο ἀναπήδησαν καὶ προνομιούχες ψυχὲς πὺ ἔνοιωθαν τὸν ἑαυτὸ τους συγγενῆ μὲ ὅλες τὶς ψυχὲς καὶ οἱ ὁποῖες, ἀντὶ νὰ μείνουν στὰ ὅρια τῆς ὁμάδας καὶ νὰ περιοριστοῦν στὴ στερεότητα τὴν ἰδρυμένην ἀπὸ τὴ φύσις, ἐφέροντο πρὸς τὴν ἀνθρωπότητα γενικὰ μὲ ὁρμὴ ἀγάπης. Ἡ ἐμφάνισις κάθε μιᾶς ἀπ' αὐτὲς τὶς ψυχὲς ἦταν σὰν δημιουργία ἐνὸς νέου εἴδους, πὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓνα μοναδικὸ ἄτομο, γιὰτὶ ἡ ὥθησις καταλήγει κατὰ διαλείμματα, μέσα σὲ ἓναν ὠρισμένο ἀνθρώπο, σὲ ἀποτελεσματὸ πὺ δὲ θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ ἐπιτευχθῆ μὲ μιᾶς γιὰ τὸ σύνολο τῆς ἀνθρωπότητας. Κάθε μιὰ ἀπὸ αὐτὲς τὶς ψυχὲς σημάδευεν ἔτσι ὠρισμένο σημεῖο πὺ ἔφτασεν ἡ ἐξέλιξις τῆς ζωῆς· καὶ κάθε μιὰ ἀπ' αὐτὲς ἐκδήλωνε μὲ πρωτότυπη μορφή μιὰ ἀγάπη πὺ φαίνεται νὰ εἶναι ἡ ἴδια ἡ οὐσία τῆς δημιουργικῆς προσπάθειας. Τὸ δημιουργικὸ συναίσθημα πὺ ξεσήκωνε τὶς προνομιούχες αὐτὲς ψυχὲς, καὶ πὺ ἦταν πλημμύρισμα ζωτικότητος,

ἀπλώθηκε ὀλόγυρά τους· ἐνθουσιάζστριες, ἀκτινοβολοῦσαν ἐνθουσιασμό πού ποτέ δὲν ἔσβυσεν ὀλότελα καὶ πού πάντα μπορεῖ νὰ ξαναβρῆ τὴ φλόγα του. Σήμερα, ὅταν ἀνασταίνουμε μὲ τὴ σκέψη αὐτοὺς τοὺς μεγάλους καλοὺς ἀνθρώπους, ὅταν τοὺς ἀκοῦμε νὰ μιλοῦν καὶ ὅταν τοὺς κυττάζουμε στὴν πράξη των, νοιώθουμε ὅτι μᾶς μεταδίνουν τὴ φλόγα των καὶ ὅτι μᾶς παρασέρνουν στὴν κίνησή των· δὲν πρόκειται πιά γιὰ καταναγκασμὸ λιγώτερο ἢ περισσότερο μετριασμένο, ἀλλὰ γιὰ ἔλξη λιγώτερο ἢ περισσότερο ἀκαταμάχητη. Ἀλλὰ ἡ δεύτερη αὐτὴ δύναμη, ὅπως οὔτε ἡ πρώτη, δὲν ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ ἐξήγηση. Δὲ μπορεῖτε νὰ μὴ δώσετε στὸν ἑαυτό σας τὸν ἡμι-ἀναγκασμὸ πού ἀσκοῦν οἱ ἔξεις οἱ ὁποῖες ἀντιστοιχοῦν συμμετρικὰ στὸ ἐνστικτο, δὲ μπορεῖτε νὰ μὴ θέσετε αὐτὴ τὴ διέγερση τῆς ψυχῆς, τὸ συναίσθημα : στὴ μιὰ περίπτωση ἔχετε τὴν πρωταρχικὴ ὑποχρέωση, καὶ στὴν ἄλλῃ, κάτι πού γίνεται ἢ προέκτασή της· ἀλλὰ, καὶ στὶς δυὸ περιπτώσεις, βρίσκεστε μπροστὰ σὲ δυνάμεις πού δὲν εἶναι κύρια καὶ ἀποκλειστικὰ ἠθικὲς, καὶ πού δὲν εἶναι δουλειὰ τοῦ ἠθικολόγου νὰ τὶς γεννήσῃ. Ἐπειδὴ θέλησαν νὰ κάμουν αὐτό, οἱ φιλόσοφοι παραγνώρισαν τὸ μικτὸ χαρακτήρα τῆς ὑποχρέωσης στὴ σημερινή της μορφή· ἀναγκάστηκαν ἔπειτα νὰ ἀποδώσουν σὲ τούτη ἢ ἐκείνη τὴ νοητικὴ παράσταση τὴ δύναμη νὰ παρασύρῃ τὴ βούληση· σὰν νὰ μποροῦσε ποτὲ μιὰ ἰδέα νὰ ζητήσῃ κατηγορικὰ τὴν ἴδια τὴν πραγματοποίησή της ! σὰν νὰ ἦταν ἡ ἰδέα ἐδῶ κάτι ἄλλο ἀπὸ τὸ νοητικὸ ἐκχείλισμα τὸ κοινὸ καὶ τῶν δυὸ δυνάμεων, ἢ καλύτερα ἀπὸ τὴν προβολὴ ἐπάνω στὸ νοητικὸ πεδίο, ἐνὸς συνόλου ἀπὸ τάσεις καὶ πνοές, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἄλλη εἶναι πάνω καὶ ἄλλες κάτω ἀπὸ τὸν καθαρὸ νοῦ ! Ἄς ἀποκαταστήσωμε τὴν ἀρχικὴ δυάδα καὶ οἱ δυσκολίες ἐξαφανίζονται. Καὶ τὴν ἴδια τὴ δυάδα τὴν ἀπορροφᾷ ἡ ἐνότητα, γιὰτὶ «κοινωνικὴ πίεση» καὶ «ὄρμη ἀνάπης» εἶναι μόνο δυὸ συμπληρωματικὲς ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς, ἡ ὁποία κανονικὰ καταγίνεται νὰ διατηρησῇ χονδρικὰ τὴν κοινωνικὴ μορφή, πού στάθηκε χαρακτηριστικὴ τοῦ ἀνθρώπινου γένους εὐθύς ἀπὸ τὴν ἀρχή, ἀλλὰ ἡ ὁποία εἶναι ἱκανὴ σὲ ἐξαιρετικὲς περιπτώσεις νὰ μεταμορφώνη τὸ γένος, χάρις σὲ ἄτομα, πού τὸ καθένα τους ἀντιπροσωπεύει, — ὅπως θὰ ἔκανε ἡ ἐμφάνιση νέου γένους, — προσπάθεια δημιουργικῆς ἐξέλιξης.

Τὴ διπλὴ αὐτὴ ἀρχὴ τῆς ἠθικῆς οἱ παιδαγωγοὶ δὲν τὴ βλέπουν ἴσως τέλεια ὅλοι, ἀντιλαμβάνονται ὅμως κάτι, ἀπὸ τὴ στιγμή πού θὰ θελήσουν πραγματικὰ νὰ χαράξουν τὴν ἠθικὴ

στην ψυχή τῶν μαθητῶν των, καὶ ὄχι μόνο νὰ τοὺς μιλοῦν γι' αὐτήν. Δὲν ἀρνιόμαστε τὴ χρησιμότητα, τὴν ἀναγκαιότητα ἀκόμη ἠθικῆς διδασκαλίας, πού νὰ ἀποτείνεται στὸν καθαρὸ λόγο, πού νὰ ὀρίζη τὰ καθήκοντα καὶ νὰ τὰ συνδέη μὲ μιὰ ἀρχή, τῆς ὁποίας ἀκολουθεῖ, στίς λεπτομέρειες, τίς ποικίλες ἐφαρμογές. Γιατὶ στὸ πεδίο τοῦ νοῦ, καὶ μόνο σ' αὐτό, εἶναι δυνατὴ ἡ συζήτηση, καὶ δὲν ὑπάρχει τέλεια ἠθικότητα, χωρὶς στοχασμό, ἀνάλυση, συζήτηση μὲ τοὺς ἄλλους, ὅπως καὶ μὲ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό μας. Ἄν ὅμως μιὰ διδασκαλία πού ἀποτείνεται στὸ νοῦ εἶναι ἀπαραίτητη γιὰ νὰ δώσῃ ἀσφάλεια καὶ λεπτότητα στὸ ἠθικὸ νόημα, ἂν μᾶς κἀνῃ τέλεια ἱκανοὺς νὰ πραγματώνωμε τὴν πρόθεσή μας, ὅπου ἡ πρόθεσή μας εἶναι καλή, χρειάζεται ἀκόμη νὰ ὑπάρχη πρῶτα πρόθεση, καὶ ἡ πρόθεση δηλώνει κατεὐθύνη τῆς βούλησης ὅσο καὶ μάλιστα περισσότερο παρὰ κατεὐθύνη τοῦ νοῦ. Πῶς θὰ ἔχωμε λαβὴν στὴ βούληση; Δυὸ δρόμοι ἀνοίγονται στὸν παιδαγωγό. Ὁ ἓνας εἶναι ὁ δρόμος τοῦ δαμασμοῦ, θὰ πάρωμε τὴ λέξη αὐτὴ στὸ ὑψηλότερο νόημά της· ὁ ἄλλος εἶναι ὁ δρόμος τοῦ μυστηριασμοῦ, τὸν ὄρο ἐδῶ ἀντίθετα θὰ τὸν πάρωμε στὴν πιὸ λιτὴ σημασία του. Μὲ τὴν πρώτη μέθοδο ἐγχαράζει κανεὶς μιὰ ἠθικὴ καμωμένη ἀπὸ ἀπρόσωπες ἔξεις· μὲ τὴ δεύτερη ἐπιτυχαίνει τὴ μίμηση ἑνὸς προσώπου, καὶ ἀκόμη μιὰ πνευματικὴ ἔνωση, μιὰ σύμπτωση λιγώτερο ἢ περισσότερο τέλεια μ' αὐτό. Ὁ πρωταρχικὸς δαμασμός, αὐτὸς πού τὸν θέλησεν ἡ φύση, συνίσταται στὴν ἀποδοχὴ τῶν ἔξεων τῆς ομάδας· ἦταν αὐτοματικός· γινόταν μόνος του, ἐκεῖ ὅπου τὸ ἄτομο ἔνοιωθε νὰ συγχωνεύεται κατὰ τὸ ἥμισυ μὲ τὴν ομάδα. Μὲ τὴ διαφοροποίησίν της—ἀποτέλεσμα τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας—, ἡ κοινωνία ἐξουσιοδότησε τίς ομάδες πού ἔτσι καθιδρύθησαν στὸ ἐσωτερικὸ της μὲ τὸ χρέος νὰ γυμνάζουν τὸ ἄτομο, νὰ τὸ ἀρμονίζουν μ' αὐτὲς καὶ φυσικὰ μαζί της· ἀλλὰ ἐπρόκειτο πάντα γιὰ σύστημα ἀπὸ ἔξεις, πού ἀποκτήθησαν μόνο πρὸς τὸ συμφέρον τῆς κοινωνίας. Ὅτι ἠθικότητα αὐτοῦ τοῦ εἶδους εἶναι ἀρκετὴ, στὴν ἀνάγκη, ἂν εἶναι τέλεια, τοῦτο δὲν εἶναι ἀμφίβολο. Ἐτσι, ὁ ἄνθρωπος πού μπαίνει μὲ ἀκρίβεια μέσα στὸ πλαίσιο τῆς δουλειᾶς του ἢ τοῦ ἐπαγγέλματός του, πού θὰ δινόταν ὀλόκληρος στὸν καθημερινό του μόχθο, πού θὰ ὀργάνωνε τὴ ζωὴ του ἔτσι πού νὰ παράγῃ τὴν πιὸ μεγάλη ποσότητα καὶ τὴν ἀνώτερη δυνατὴ ποιότητα δουλειᾶς, θὰ ἔοφλοῦσε γενικὰ μὲ τὸ ἴδιο αὐτὸ γεγονὸς ἀπὸ πολλὰς ἄλλες ὑποχρεώσεις. Ἡ πειθαρχία θὰ ἔκανε ἀπ' αὐτὸν ἓνα τίμιον ἄνθρωπον.

πο. Τέτοια είναι η πρώτη μέθοδος· ενεργεί στο πρόσωπο. Ἡ ἄλλη θὰ τὴ συμπληρώσῃ στὴν ἀνάγκη· θὰ μπορέσῃ ἀκόμη νὰ τὴν ἀντικαταστήσῃ. Δὲ διστάζομε νὰ τὴν ὀνομάσωμε θρησκευτική, ἀκόμη καὶ μυστική· ἀλλὰ πρέπει νὰ συνεννοηθοῦμε γιὰ τὸ νόημα τῶν λέξεων. Τοὺς ἀρέσει νὰ λένε ὅτι ἡ θρησκεία εἶναι βοηθητικὴ τῆς ἠθικῆς, ἀφοῦ κάνει νὰ φοβοῦνται ἢ νὰ ἐλπίζουν τιμωρίες ἢ ἀμοιβές. Ἔχουν ἴσως δίκιο, ἀλλὰ θὰ ἔπρεπε νὰ προσθέτουν ὅτι, ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῆ, ἡ θρησκεία δὲν κάνει ἄλλο παρὰ νὰ ὑπόσγεται μιὰ ἐπέκταση καὶ μιὰ ἐπανόρθωση τῆς ἀνθρώπινης δικαιοσύνης ἀπὸ τὴ θεία δικαιοσύνη: στὶς κυρώσεις ποὺ καθιέρωσεν ἡ κοινωνία καὶ ποὺ ἡ λειτουργία των εἶναι τόσο ἀτελής, προσθέτει ἡ θρησκεία ἀπὸ πάνω ἄλλες, ἄπειρα πιὸ ὑψηλές, ποὺ θὰ ἐφαρμοστοῦν σὲ μᾶς στὴν πολιτεία τοῦ θεοῦ, ὅταν θὰ ἔχωμε ἀφήσει τὴν πολιτεία τῶν ἀνθρώπων· πάντως, μὲ τὸν τρόπον αὐτὸ στερεωνόμαστε στὸ ἐπίπεδο τῆς ἀνθρώπινης πολιτείας· ἐπιτυχαίνουν τὴν παρέμβαση τῆς θρησκείας, χωρὶς ἀμφιβολία, ἀλλὰ ὄχι στὸ ἰδιαίτερα θρησκευτικὸ ποὺ ἔχει· ὅσο ψηλὰ κι ἂν ἀνεβοῦμε, ἀντικρούζομε ἀκόμη τὴν ἠθικὴ ἀγωγή σὰν δαμασμό, καὶ τὴν ἠθικότητα σὰν πειθαρχία· εἴμαστε προσδεμένοι ἀκόμη στὴν πρώτη ἀπὸ τὶς δυὸ μεθόδους, δὲν ἔχομε μεταφερθῆ στὴ δεύτερη. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, μόλις προφερθῆ ἡ λέξις «θρησκεία», σκεπτόμαστε γενικὰ τὰ θρησκευτικὰ δόγματα, τὴ μεταφυσικὴ ποὺ προϋποθέτουν: ὥστε, ὅταν δίνουν τὴ θρησκεία γιὰ θεμέλιο στὴν ἠθικὴ, φαντάζονται σύνολο ἀπὸ ἀντιλήψεις σχετικὲς μὲ τὸ θεὸ καὶ μὲ τὸν κόσμον, ποὺ ἡ ἀποδοχὴ των θὰ εἶχε γιὰ συνέπεια τὴν ἀσκήσιν τοῦ καλοῦ. Ἀλλὰ εἶναι καθαρὸ ὅτι οἱ ἀντιλήψεις αὐτές, παρμένες ὡς τέτοιες, ἐπηρεάζουν τὴ βούλησίν μας καὶ τὴ διαγωγὴν μας ὅπως μποροῦν νὰ τὸ κάμουν καὶ οἱ θεωρίες, δηλαδὴ οἱ ἰδέες: εἴμαστε πάλι στὸ διανοητικὸ ἐπίπεδο, καί, ὅπως εἶδαμε παραπάνω, οὔτε ἡ ὑποχρέωση, οὔτε ἐκεῖνο ποὺ τὴν προεκτείνει δὲ θὰ μπορούσε νὰ παραχθῆ ἀπὸ τὴν καθαρὴν ἰδέαν, ἀφοῦ τούτῃ δῶ δὲν ἐπενεργεῖ στὴ βούλησίν μας παρὰ σὲ ὅσο μέτρο μᾶς ἀρέσει νὰ τὴ δεχτοῦμε καὶ νὰ τὴ βάλωμε σὲ πράξιν. Κι ἂν ξεχωρίζῃ κανεὶς αὐτὴ τὴ μεταφυσικὴ ἀπὸ ὅλες τὶς ἄλλες, λέγοντας πὼς αὐτὴ ἀκριβῶς ἐπιβάλλεται στὴ συγκατάθεσίν μας, μπορεῖ ἀκόμη νὰ ἔχη δίκιο, ἀλλὰ τότε δὲ σκέπτεται μόνο τὸ περιεχόμενό της, τὴν καθαρὴν νοητικὴν παράστασίν της· εἰσάγει κάτι διαφορετικόν, ποὺ ὑποβαστάζει τὴν παράστασιν, ποὺ τῆς μεταδίδει δὲν ξαίρω ποιά δραστηριότητα, καὶ ποὺ εἶναι τὸ στοιχεῖο τὸ ἰδιαίτερα θρησκευ-

τικό : ἀλλὰ τώρα εἶναι αὐτὸ τὸ στοιχεῖο, καὶ ὄχι ἡ μεταφυσικὴ μὲ τὴν ὁποῖαν εἶναι ἐνωμένο, πὺ γίνεται τὸ θρησκευτικὸ θεμέλιο τῆς ἠθικῆς. Ἔχομε βέβαια νὰ κάωμε μὲ τὴ δεύτερη μέθοδο, ἀλλὰ πρόκειται ἔδῶ γιὰ τὴ μυστικὴ πείρα. Θέλομε νὰ μιλήσωμε γιὰ τὴ μυστικὴ πείρα ἀντικρουσμένη σὲ ὅ,τι ἄμεσο ἔχει, ἔξω ἀπὸ κάθε ἐρμηνεία. Οἱ ἀληθινοὶ μυστικοὶ ἀνοίγουν ἀπλῶς τὸν ἑαυτὸ τους στὸ κύμα πὺ εἰσορμᾶ μέσα τους. Βέβαιοι γιὰ τὸν ἑαυτὸ τους, γιὰτὶ νοιώθουν μέσα τους κάτι ἀνώτερο ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ τους, ἀναδείχνονται μεγάλοι ἄνθρωποι δράσης, καὶ φέρνουν ἐκπληξὴ σὲ κείνους γιὰ τοὺς ὁποίους ὁ μυστικισμὸς εἶναι μόνο ὀπτασία, παραφορὰ, ἔκσταση. Αὐτὸ πὺ ἀφησαν νὰ τρέξῃ μέσα τους, εἶναι ἓνα καθοδικὸ ρεῦμα πὺ θὰ ἤθελε, μέσον αὐτῶν, νὰ φτάσῃ στοὺς ἄλλους ἄνθρώπους : τὴν ἀνάγκη νὰ διαδώσουν γύρω τους αὐτὸ πὺ δέχτηκαν, τὴν αἰσθάνονται σὰν ὁρμὴ ἀγάπης. Ἀγάπη πὺ καθένας τους τῆς ἀποτυπώνει τὴ σφραγίδα τῆς προσωπικότητάς του. Ἀγάπη εἶναι τότε μέσα στὸν καθένα τους ἓνα ἐντελῶς νέο συναίσθημα, ἱκανὸ νὰ μεταφέρῃ τὴν ἀνθρώπινη ζωὴ σὲ ἄλλο τόνο. Ἀγάπη πὺ κάνει νὰ ἀγαποῦν ἔτσι τὸν καθένα τους γι' αὐτὸν τὸν ἴδιο, καὶ πὺ ἀπ' αὐτόν, γι' αὐτόν, ἄλλοι ἄνθρωποι θ' ἀφίγνουν τὴν ψυχὴ των νὰ ἀναχθῇ στὴν ἀγάπη τῆς ἀνθρωπότητος. Ἀγάπη πὺ θὰ μπορῇ τὸ ἴδιο νὰ μεταδοθῇ μὲ τὴ μεσολάβηση προσώπου πὺ θὰ προσκολληθῇ σ' αὐτοὺς τοὺς μυστικοὺς ἢ στὴν ἐνθύμησή τους πὺ ἀπέμεινε ζωντανή, καὶ πὺ θὰ ἔχῃ συμμορφώσει τὴ ζωὴ του μὲ αὐτὸ τὸ πρότυπο. Ἀς πᾶμε πὺ μακρὰ. Ἄν ὁ λόγος ἐνὸς μεγάλου μυστικοῦ, ἢ κάποιου ἀπὸ τοὺς μιμητὲς του, βρῖσκη ἠχὸ σὲ τοῦτον ἢ σὲ κείνον ἀνάμεσά μας, δὲν εἶναι γιὰτὶ μπορεῖ νὰ ὑπάρχῃ μέσα μας ἓνας μυστικὸς πὺ σιγοκοιμᾶται καὶ πὺ περιμένει μόνο μιὰ εὐκαιρία γιὰ νὰ ξυπνήσῃ ; Στὴν πρώτη περίπτωση, τὸ πρόσωπο προσκολλᾶται στὸ ἀπρόσωπο καὶ ἀποβλέπει νὰ χυθῇ μέσα σ' αὐτό. Ἐδῶ, ἀπαντᾶ στὴν ἐκκλήση μιᾶς προσωπικότητος, πὺ μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ προσωπικότης ἐκείνου πὺ ἀποκάλυψε τὴν ἠθικὴ ζωὴ, ἢ κάποιου ἀπὸ τοὺς μιμητὲς του, ἢ, ἀκόμη, σὲ ὠρισμένες περιπτώσεις, ἢ ἴδια ἡ δική του προσωπικότης.

Εἴτε ἄλλωστε βάλωμε σὲ ἐνέργεια τὴ μιὰ ἢ τὴν ἄλλη μέθοδο, καὶ στὶς δυὸ περιπτώσεις θὰ ἔχωμε λάβει ὑπ' ὄψη μας τὸ βάθος τῆς ἀνθρώπινης φύσης, πὺ τὴν παίρνομε στατικὰ «καθ' ἑαυτήν» ἢ δυναμικὰ στὶς ἀρχές της. Ἡ πλάνη θὰ ἦταν νὰ πιστέψῃ κανεὶς ὅτι ἠθικὴ πείρα καὶ ἠθικὴ πνοὴ βρίσκουν τὴν τε-

λειωτική τους ἐξήγηση στήν κοινωνική ζωὴ θεωρημένη σὰν ἄπλο γεγονός. Τοὺς ἀρέσει νὰ λένε ὅτι ἡ κοινωνία ὑπάρχει, ὅτι ἀπὸ τῆ στιγμῆ ἐκείνη ἐξασκεῖ κατὰ τρόπο ἀναγκαῖο ἓνα καταναγκασμὸ ἀπάνω στὰ μέλη της, καὶ ὅτι αὐτὸς ὁ ἀναγκασμὸς εἶναι ἡ ὑποχρέωση. Ἀλλὰ πρῶτα πρῶτα, γιὰ νὰ ὑπάρξη ἡ κοινωνία, πρέπει τὸ ἄτομο νὰ ἔχη ὀλόκληρο σύστημα ἀπὸ ἔμφυτες διαθέσεις· ἡ κοινωνία λοιπὸν δὲν ἐξηγεῖ τὸν ἑαυτὸ της· πρέπει συνεπῶς νὰ ἐρευνήσωμε κάτω ἀπὸ τὰ κοινωνικὰ ἀποκτήματα, νὰ φτάσωμε στὴ ζωὴ, τῆς ὁποίας οἱ ἀνθρώπινες κοινωνίες εἶναι, ὅπως δὰ καὶ τὸ ἀνθρώπινο γένος, ἐκδηλώσεις. Ἀλλ' αὐτὸ δὲν εἶναι ἀρκετό· θὰ πρέπει νὰ σκάψωμε ἀκόμη πιὸ βαθιὰ ἂν θέλωμε νὰ καταλάβωμε, ὅχι πιά μόνο πῶς ἡ κοινωνία ὑποχρεώνει τὰ ἄτομα, ἀλλὰ ἀκόμη πῶς τὸ ἄτομο μπορεῖ νὰ κρίνη τὴν κοινωνία καὶ νὰ ἐπιτύχη ἀπὸ αὐτὴν μιὰ ἠθικὴ μεταμόρφωση. Ἄν ἡ κοινωνία εἶναι αὐτάρκης, εἶναι ἡ ὑπέρτατη ἐξουσία. Ἀλλὰ ἂν εἶναι μόνο ἓνας ἀπὸ τοὺς προσδιορισμοὺς τῆς ζωῆς, ἀντιλαμβάνεται κανεὶς ὅτι ἡ ζωὴ, ἡ ὁποία ὑποχρεώθηκε νὰ ἀποθέσῃ τὸ ἀνθρώπινο γένος σὲ τούτη ἢ ἐκείνη τῆ στιγμῆ τῆς ἐξέλιξής της, μεταδίνει νέα ὥθηση σὲ προνομιοῦχες ἀτομικότητες, πού θὰ ξαναπάρουν δύναμη ἀπ' αὐτήν, καὶ αὐτὸ γιὰ νὰ βοηθήσῃ τὴν κοινωνία νὰ προχωρήσῃ πιὸ μακρῶς. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι θὰ χρειαστῆ νὰ προχωρήσῃ κανεὶς ἕως τὴν ἴδια τὴν ἀρχὴ τῆς ζωῆς. Ὅλα εἶναι σκοτεινά, ἂν περιορίζεται κανεὶς σὲ ἅπλεις ἐκδηλώσεις, πού τις ὀνομάζουν ὅλες μαζί κοινωνικὲς ἢ πού ἐξετάζουν, πιὸ ἰδιαίτερα στὸν κοινωνικὸ ἄνθρωπο, τὸ νοῦ. Ἀντίθετα ὅλα φωτίζονται, ἂν ἐρευνήσῃ κανεὶς, πέρα ἀπὸ τις ἐκδηλώσεις, τὴν ἴδια τὴ ζωὴ. Ἄς δώσωμε λοιπὸν στὴ λέξη βιολογία τὸ νόημα τὸ πολὺ περιεκτικὸ πού ἔπρεπε νὰ ἔχη, πού θὰ πάρη ἴσως μιὰ μέρα, καὶ ἄς ποῦμε γιὰ νὰ τελειώνωμε ὅτι κάθε ἠθικὴ, πίεση ἢ πνοή, εἶναι βιολογικὴ στὴν οὐσία της.

